

Sofija GADŽIJEVA, *Morfonologija prezentske paradigme u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku*. Hrvatska sveučilišna naklada – Staroslavenski institut, Zagreb, 2012., 212 str.

Iz samog je naziva knjige vidljivo da se Sofija Gadžijeva upustila u proučavanje morfonologije prezentske paradigme u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku, što je jedan od rijetkih, ako ne i prvih sustavnih opisa morfonologije u tom jeziku, i kroatistici uopće.

Knjiga se sastoji od tri dijela raščlanjena u poglavlja. U uvodnom dijelu autorica obrazlaže temu koju proučava i time nas uvodi u svoje istraživanje. Svjesna je činjenice da u jezičnoj znanosti nedostaju radovi koji bi donosili spoznaje o glagolskoj morfonologiji u slavenskim jezicima, uključujući i crkvenoslavenski. Namjera joj je napraviti usporedbu hrvatske crkvenoslavenske morfonologije prezentske paradigme sa staroslavenskom. Građa na kojoj autorica temelji svoje istraživanje cjelokupni je korpus kartoteke *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* Staroslavenskoga instituta, u kojoj su obuhvaćena 62 spomenika iz razdoblja od 11. do 17. stoljeća. Iz toga su rječnika za opis morfonologije glagola u prezentu preuzeti svi glagolski leksemi i lično-brojni prezentski oblici koji su odabrani prema određenim načelima, a kad je to bilo potrebno preuzeti su i drugi oblici iz ukupne glagolske paradigme. U drugom je poglavlju uvoda korpus detaljno opisan što uključuje osvrt na povijest sastavljanja kartoteke, njenu strukturu, pregled spomenika koji se u kartoteci nalaze te metodologiju ekscerpiranja za kartoteku *Rječnika*. Nadalje, u tom se poglavlju predstavlja metodologija prikupljanja građe što uključuje dva procesa: organizaciju građe i načela odabira i prikaza građe. Kao građa autorici su poslužili popis glagola iz geslara *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* transliteriranih latinicom i poredanih azbučnim redoslijedom, odostražni indeks istih glagola i *Morfološki glagolski rječnik* u kojemu su glagoli podijeljeni na datoteke prema klasifikaciji H. G. Lunta (ukupno je to 29 datoteka). Prva osobina ovog *Morfološkog glagolskog rječnika* je to što je umjesto glagolskog leksema glavna organizacijska jedinica apstraktni morfološki glagol (AMG). Upravo je navedeni pojam apstraktni morfološki glagol (AMG) jedan od najvažnijih pojmova Sofije Gadžijeve. U *Morfološki se rječnik* iz kartoteke nije mogao prenijeti cijeli korpus prezentskih oblika, te je autori-

ca odredila načela i metode za odabir i prikaz građe s namjerom da ukloni nepotrebne obavijesti i dvojbe, pisarske pogreške i druge probleme. Načela su grupirana prema jezičnim razinama na koje se odnose, od grafije (transliteracije i ortografskoga variranja), preko morfologije do leksika. U trećem poglavlju donose se ciljevi i metodologija istraživanja. Kao cilj navodi se utvrđivanje razlika u morfologiji i morfonologiji između staroslavenskog jezika i hrvatskoga crkvenoslavenskoga jezika, određivanje specifičnosti hrvatske redakcije prema drugim redakcijama. Uz to, autorica je pokušala izdvojiti one jezične karakteristike koje bi mogle poslužiti pri izradi kriterija za utvrđivanje relevantnih osobina za opis jezika pojedinih spomenika ili skupina spomenika. Pritom se služila pojmom temeljne osnove koji je uveo Roman Jakobson (1948) i klasifikacijom staroslavenskih glagola Horacea G. Lunta (1974) koji pravilne glagole razvrstava u devet razreda. Prezentska se paradigma može podijeliti na tzv. morfonološke skupine oblika: hiperforme, u kojima se osnova može pojavljivati u različitim inačicama. Tri su hiperforme: 1. prvo lice jednine, 2. središnji oblici, 3. treće lice množine. To znači da glagol može imati najviše tri inačice osnove u prezentu te da je za opis variranja prezentske osnove dovoljno znati tri oblika glagola: prvo lice jednine, treće lice množine i bilo koji od središnjih oblika. Ovdje autorica definira pojam apstraktnog morfološkog glagola (AMG). Pod tim pojmom podrazumijeva jezičnu jedinicu koju naša svijest izdvaja kod svih istokorijenskih glagola kojima se podudara cijeli dio osnove koji se nalazi iza prefiksa. AMG autorica suprotstavlja pojmu stvarnoga leksičkoga glagola (SLG). Hrvatskocrkvenoslavenski popis AMG obuhvaća uglavnom opširniji leksik od onoga koji je potvrđen u staroslavenskim spomenicima. Nadalje, AMG se prema običnim glagolima-leksemima (SLG) odnosi isto kao što se fonem odnosi prema glasovima, a to znači da on postoji u našoj lingvističkoj svijesti, a potrebu njegova izdvajanja osjećamo samo kod lingvističkog istraživanja jezične stvarnosti. Dakle, AMG je jezična jedinica morfološke razine i on se ostvaruje u stvarnim leksičkim glagolima (SLG). Da bismo dobili AMG potrebno je proučiti popis glagola koji su srodni po značenju, koji imaju isti korijen i koji se međusobno razlikuju samo *prefiksalsnim dijelom osnove*. Autorica napominje da nije uvijek jednostavno odvojiti prefiksalni dio od glagolske osnove jer početak preostalog dijela može biti preoblikovan, što stvara poteškoće kod identifikacije glagola-leksema

kao predstavnika određenog AMG. Gledajući u brojkama, broj stvarnih leksičkih glagola koje predstavlja jedan AMG varira između jednoga (takvih AMG ima mnogo) i njih 27 (AMG *iti*). Naravno, što je glagolski leksem češći, ta će osnova stvarati brojnije prefiksalne deverbative i složene riječi. Proučavajući staroslavensku građu vidjet ćemo da s najfrekventnijim osnovama nalazimo dvoprefiksalne, troprefiksalne i složene glagole. Na ovom mjestu autorica postavlja pitanje svrishodnosti izdvajanja jedinice apstraktnoga morfološkoga glagola i njezina razgraničavanja od pojma stvarnoga leksičkoga glagola. Takvo je razdvajanje posebno važno kad je riječ o tzv. mrtvom jeziku, jeziku koji je do nas došao u ograničenom broju tekstova, jer omogućuje rekonstrukciju paradigme za svaki leksički glagol. To olakšava identifikaciju oblika glagolske paradigme, jer prikazuje glagol i njegove potvrđene oblike na široj leksičkoj građi.

Drugi dio knjige donosi opis morfonoloških osobitosti hrvatske crkvenoslavenske prezentske paradigme u usporedbi sa staroslavenskom. Taj je dio podijeljen u tri poglavlja, ovisno o temeljnoj osnovi glagola na *-i*, *-ê*, *-C-a*, te je svaka ta osnova glagola temeljito razrađena. U istraživanju je dana detaljna analiza prvog, drugog i šestog glagolskog razreda prema Luntovoj klasifikaciji. Za analizu ostalih razreda postoje potrebni podaci u *Morfološkom rječniku* i indeksima za one koji žele upotpuniti ova istraživanja. Autorica obrazlaže zašto ostale razrede nije obuhvatila svojim istraživanjem: *nepravilni* glagoli su iznimni slučajevi te kao takvi zahtijevaju posebno istraživanje; kod *trećeg* i *četvrtog* razreda okrnjene osnove završavaju mekim konsonantom te se jedna varijanta osnove pojavljuje kroz cijelu paradigmu što znači da u tim razredima nema alternacije; kod *petog* razreda postoji variranje osnove ali ono se očituje u zamjeni jednog te istog sufiksa drugim (*ova / eva / ѡva ~ uj*); u *sedmom* razredu imamo morfemsku alternaciju *nu ~ n*; *osmi* je razred složen, sastoji se od devet podrazreda od kojih svaki uključuje mali broj morfoloških glagola, te je zbog toga teško govoriti o sustavnosti promjena i primjenjivosti pravila na veće skupine leksema; *deveti* razred je neodgovarajući jer unutar prezentske paradigme nastupa ista varijanta osnove (temeljna osnova), a oblikovanje okrnjene osnove od temeljne sastoji se u krnjenju završnog segmenta *j* što ne uzrokuje nikakve alternacije. Autorica je navela i razloge zbog kojih se odlučila na analizu *prvog*, *drugog* i *šestog* razreda. U prezentskoj paradigmi prvog i drugog

razreda osnova se pojavljuje u dvije varijante, mekoj i tvrdoj (*posaditi* ~ *posadžû*: *d* ~ *žd*; *velêti* ~ *velû*: *l* ~ *ĺ*), a glagoli šestog razreda istraženi su iako u njihovoj prezentskoj paradigmi nema variranja osnove, jer pri oblikovanju okrnjene prezentske osnove od temeljne nastaju morfonološke alternacije uvjetovane u jezičnoj povijesti jotacijom (*glagolati* ~ *glagolû*: *l* ~ *ĺ*). Te alternacije potvrđene su u velikom broju glagola te se ujedinjuju u opći sustav s onim alternacijama koje su usustavljene u prvom i drugom razredu.

Kao što je rečeno, ovaj je dio knjige podijeljen u tri poglavlja s obzirom na vokal u temeljnoj osnovi. U prvom poglavlju *1. razred: glagoli s temeljnom osnovom na -i-* obrađene su sve morfonološke smjene koje se pojavljuju u prvome glagolskom razredu. Po Luntovim istraživanjima to je produktivan razred koji je zastupljen s oko 350 glagola, a ako se u obzir uzmu i svi prefigurirani glagoli imamo više od 800 leksičkih glagola. Autorica je usporedila hrvatskokrkvenoslavensko stanje sa staroslavenskim i došla do zaključka da veći broj spomenika i opširniji leksik hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika prilično popunjava crkvenoslavenski leksik. Temeljna je osnova u tom razredu infinitivna osnova, koja se u prezentu skraćuje okrnjivanjem sufiksa *-i-*. S obzirom na prezentsku osnovu taj se razred može podijeliti na dva podrazreda, ovisno o tome je li ispred tematskoga samoglasnika *-i-* tvrdi (nepalatalni) ili meki (palatalni) suglasnik. U prvom podrazredu, koji obuhvaća većinu glagola (gotovo četiri puta više nego drugi) pojavljuju se dvije inačice prezentske osnove, jedna s palataliziranim, a druga s nepalataliziranim suglasnikom. U drugom podrazredu osnova uvijek završava palatalnim suglasnikom. Četiri su osnovne skupine starocrkvenoslavenskih smjena (morfonema) u prvom podrazredu i sve su nastale kao posljedica praslavenske jotacije: 1. smjenjivanje nepalatalnog i palatalnog sonanta (*l* ~ *ĺ*, *n* ~ *ń* i *r* ~ *ř*), 2. smjenjivanje nepalatalnog i palatalnog koronalnog frikativa (*s* ~ *š*, *z* ~ *ž*), 3. smjenjivanje zubnoga okluziva sa skupinom palatalni frikativ + zubni okluziv (*d* ~ *žd*, *t* ~ *št*), 4. smjenjivanje labijala sa skupinom labijal + *ĺ* (*b* ~ *bl*, *p* ~ *pl*, *m* ~ *ml*, *v* ~ *vl*). U opis svake skupine uključeni su broježani podaci, popis svih AMG koji čine tu skupinu, bilješke o raznim osobitostima te o sličnostima i odstupanjima od starocrkvenoslavenskoga. Analizom se ustanovilo da se u prvoj skupini jedinstveni starocrkvenoslavenski morfonološki model palatalizacije zubnih sonanata s tri homogene smjene u hrvatskome crkvenoslavenskom raspao na dva odvojena modela:

u prvom modelu kod glagola s osnovom na *-ri-* okrnjena prezentska osnova ne varira, a tvrdi se suglasnik pojavljuje u svim oblicima, u drugom modelu osnove na *-li-* i *-ni-* sačuvale su smjenu palatalanoga i nepalatalnoga sonanta u prezentu. Vidi se to posebno dobro kod grafije nastavka za 1. lice jednine. Kod glagola s osnovom na *-ri-* nije pronađen niti jedan primjer sa slovom *û* iza *r* kao oznakom palatalnosti, dok je kod glagola s osnovom na *-li-* i *-ni-* uporaba slova *û* norma, a rijetka odstupanja, tj. pojava glagoljskoga slova *u*, objašnjavaju se kao pisarska pogreška uvjetovana time da su se pisari ravnali prema stanju u govornom jeziku, u kojemu je na mjestu morfema *-u* hrvatski nastavak *-m*, pa je zbog toga i u tom obliku osnova tvrda. U drugoj skupini nema promjena u starocrkvenoslavenskom morfonološkom modelu. Jedina je razlika što se u toj skupini u korpusu pojavljuju i neki glagoli koji nisu potvrđeni u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, a neki od njih pripadaju praslavenskomu leksičkom fondu, npr. glagol *plaziti* (u našim je tekstovima zabilježen samo jednom u *Žgombičevu zborniku* u infinitivnom obliku). Kao zanimljivost autorica ističe grafijsku razliku u 1. licu jednine među glagolima s osnovom na *-zi-* i onih s osnovom na *-si-*. Kod glagola s osnovom na *-zi-* na kraju se iza *ž* znatno češće pojavljuje grafem *û*, a kod glagola s osnovom na *-si-* je iza *š* uvijek grafem *u*. U trećoj skupini morfonološka slika glagola u hrvatskome crkvenoslavenskom bitno je različita od one u starocrkvenoslavenskome. Kod glagola s osnovom na *-di-* u 1. licu jednine imamo starocrkvenoslavensku inačicu *žd*, a osim nje je česta i čakavska inačica *j*, pri čemu se *žd* pojavljuje s dvije grafijske inačice nastavka: *-ždû* / *-ždu*, a *j* s tri: *-jû* / *-ju* / *-û*. Takva raznolika situacija dovodi nas do odabira hrvatske crkvenoslavenske norme (fonološke i grafijske), što je osobito važno za normalizaciju natuknica u *Rječniku hrvatske redakcije crkvenoslavenskog jezika*. Na temelju rječničke kartoteke autorica zaključuje da kao fonološku normu treba uzeti inačicu *žd*, a pri normalizaciji glagola na *-di-* grafijski oblik 1. lica jednine na *-ždû* kao najčešće zastupljene oblike. Kod glagola s osnovom na *-ti-* starocrkvenoslavenska je smjena *t* ~ *št* u hrvatskome crkvenoslavenskom zamijenjena smjenom *t* ~ *ć*, jer je bugarski refleks praslavenske skupine **tj* sustavno zamijenjen čakavskim refleksom *ć*. Autorica ističe grafijsku varijaciju u bilježenju nastavka 1. lica jednine. Dok iza *žd* i *j* izrazito preteže grafem *û* (u *Pariškom zborniku* potvrđen je velik broj pisanja s *jû*, a i pisari *Novakova misala*, *Vatikanskog petog bre-*

vijara i *Ljubljanskog brevijara* bili su skloni češćoj uporabi *ǰû*-grafije nego drugi pisari), iza *ć* se, kao i iza *š*, pojavljuje samo grafem *u*. Autorica ističe da nemamo pravoga objašnjenja za to zašto se iza (bezvučnoga) palatalnoga suglasnika uvijek piše *u*, a ne i *û*. U četvrtoj se skupini stanje u hrvatskome crkvenoslavenskom djelomično razlikuje od starocrkvenoslavenskoga. Dok u starocrkvenoslavenskim tekstovima imamo kolebanje u bilježenju epentetskoga *l*, tj. epentetsko *l* se povremeno ispuštalo, u hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima epentetsko se *l* bilježi u svim slučajevima. U petom su potpoglavlju opisani glagoli čija osnova ispred *-i-* ima suglasničke skupine. Autorica utvrđuje da je stanje kod glagola na *-zdi-* i *-sti-* barem grafijski približno jednako onomu kod glagola na *-di-* i *-ti-*, tj. da se pojavljuju smjene *zd ~ žd* i *st ~ št*. Problematičan je izgovor grafema *č*. Ako se on izgovarao kao skupina *šč*, pitanje je zašto se nikad ne pojavljuje pisanje s pomoću dvoslova *šč*. Po autoričinom mišljenju vjerojatna je pretpostavka da je grafem *č* i u tim slučajevima označavao samo jedan fonem. Glagoli na *-zni-*, *-sni-* i *-sli-* sačuvali su nepromijenjen starocrkvenoslavenski morfonološki model sa smjenama *zn ~ žn*, *sn ~ šn* i *sl ~ šl*. Jedina je inovacija u odnosu na starocrkvenoslavenski restauracija skupine *-zdn-* u AMG *-prazdniti*. Zbog depalatalizacije *r*, glagoli na *-tri-*, *-dri-* i *-stri-* morfonološki su se izjednačili s ostalim glagolima na *-ri-* i ne moraju se više izdvajati kao poseban podrazred. Za glagole na *-tvi-* i *-stvi-* građa je premala, te nema oblika u kojima se mogla pojaviti meka inačica osnove, pa zato nije mogla sa sigurnošću odrediti normalizirani lik 1. lica jednine i ustanoviti bilo što sigurno o njihovu morfonološkom modelu.

Drugo poglavlje ovog dijela knjige donosi glagole 2. razreda, tj. glagole s temeljnom osnovom na *-ê-*. Broj AMG koji ulaze u taj razred je razmjerno mali, ali zabilježeno je za 1,4 puta veći broj AMG u hrvatskocrkvenoslavenskom nego u staroslavenskom jeziku. U hrvatskocrkvenoslavenskom jeziku u ovaj razred ulazi 35 AMG koji su zastupljeni sa 137 stvarnih leksema. Svih 27 staroslavenskih AMG nalazimo i u hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, a tome treba dodati i 8 novih AMG (*rǃdǃti*, *žǃlǃti*, *rumǃnǃti*, *vzdrihǃnǃti*, *zvǃnǃti*, *živǃti*, *vezǃti*, *mrǃtvǃti*). Razlika između ove skupine glagola i prethodno navedene skupine (prvi podrazred prvog razreda) leži u tome što njihova temeljna osnova, koja je također jednaka infinitivnoj osnovi, završava na *ê*, a ne na *i*. I tu se meka inačica okrnjene prezentske osnove pojav-

ljuje u 1. licu jednine, a tvrdi u svim ostalim oblicima. Gadžijeva je uočila tendenciju prelaženja glagola iz 2. u 9. razred, čega nije bilo u starocrkvenoslavenskome. Pripisuje to formalnoj sličnosti infinitivnih osnova 2. razreda s onima u 9. razredu. To je osobito vidljivo kod glagola s osnovom na *-lê*, gdje je kod glagola *želêti* koji je u starocrkvenoslavenskome pripadao 9. razredu otkrila suprotnu tendenciju, tj. da u građi ima dosta prezentskih oblika prema 2. razredu. Prijelaz glagola iz 2. u 9. razred važan je za morfonološki sustav jezika, jer se time uklanjaju uvjeti za jotaciju osnove u 1. licu jednine prezenta. Autorica je pažnju posvetila glagolu *hotêti* koji u hrvatskoglagoljskim tekstovima pokazuje tako velike razlike u odnosu na definiciju 2. razreda da bi ga uvrstila među nepravilne glagole, ali ga je ipak ostavila u drugom razredu zbog dosljednosti pridržavanja Luntove klasifikacije. Utvrdila je naime da se taj glagol u prezentu koleba između 2. i 6. razreda (središnji oblici sprežu se prema 6. razredu, a 1. lice jednine ima meku inačicu osnove kao u 2. razredu), a u infinitivu između 6. i 9. razreda. Prvo je kolebanje zabilježeno i u starocrkvenoslavenskim spomenicima, a drugo je novina u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku. Već je Vaillant uočio da je specifičnost hrvatske redakcije crkvenoslavenskoga jezika to da se u njemu pojavljuje oblik 2. lica jednine prezenta *hočъ*. Gadžijeva je, pronašla u svojoj građi i potvrdu oblika *hoči* koji je jednak 2. licu jednine imperativa, a za koji Vaillant piše da postoji u drugim redakcijama, ali da ga nema u hrvatskoj redakciji. U hrvatskoj redakciji je novo i to da u građi nema kolebanja u infinitivu toga glagola između *hъtêti* i *hotêti*, već se uvijek pojavljuje inačica sa *o*, dakle s ispuštenim početnim *h* (*očъ*, *očeš*). Novina je u njezinoj građi u odnosu na starocrkvenoslavenski i pojava niječnih oblika glagola *hotêti*: *nečъ*, *nečešъ*, (...), *netetъ*. Osnove sa suglasničkom skupinom ispred jata posvjedočene su sa samo dva AMG i samo tri SLG: *zakъsnêti*, *ukъsnêti* i *mrъtvêti*.

U trećem poglavlju predstavljen je 6. razred koji čine glagoli s temeljnom osnovom na *C-a*. U tom razredu nema variranja osnove u prezentskoj paradigmi, međutim, potrebno ga je opisati jer se pri oblikovanju okrnjene prezentske osnove na granici osnove pojavljuju različite promjene. Te su promjene posljedica jotacije okrnjene osnove. Premda taj razred i nije jako brojčan, u njemu se nalaze mnogi semantički važni glagoli. Temeljna je osnova toga razreda također jednaka infinitivnoj, ali se glagoli koji ga čine, za razliku od glagola 1. i 2. razreda, mijenjaju po 1. konjugaciji. I u tom je razredu broj

glagola u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku znatno veći nego u starocrkvenoslavenskome. Lunt u taj razred uvrštava starocrkvenoslavenske AMG (njih 51) koji su potvrđeni s ukupno nešto više od 110 SLG, a u hrvatskome crkvenoslavenskom jeziku taj razred čine 102 AMG koji su zastupljeni s 378 SLG. Kod gotovo svih AMG toga razreda vidljivo je kolebanje između 6. i 9. razreda prema Luntovoj klasifikaciji, tj. glagoli imaju posvjedočene prezent-ske oblike tvorene prema modelu obaju razreda. Usporedivši stanje u hrvatskoglagoljskim tekstovima sa stanjem u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima Gadžijeva je pokazala koliko je veća tendencija prelaženja glagola u hrvatskoglagoljskim tekstovima u 9. razred. Pri nastajanju okrnjene prezentske osnove u tom se razredu pojavljuju sve smjene s kojima smo se susretali u 1. i 2. poglavlju (osim smjene $v \sim v\acute{l}$), a uz njih i nekoliko novih smjena u kojima se smjenjuju velar i palatal: $g \sim \acute{z}$, $k \sim \acute{c}$, $h \sim \acute{s}$ te bezvučna zuba afrikata i palatal: $c \sim \acute{c}$. Tu se ponovno potvrđuju i pokazuju sve one grafijske i morfonološke pravilnosti i osobitosti koje su uočene i kod glagola 1. i 2. razreda: iza palatala \acute{l} i \acute{n} najčešće je grafem \acute{u} , a rijetko grafem u ; iza \acute{z} i \acute{c} također preteže grafem \acute{u} , dok se iza bezvučnoga palatalnog šumnika uvijek pojavljuje samo grafem u ; bilježenje epentetskoga l uz labijale dosljedno je i nema primjera njegova izostavljanja; depalatalizacijom \acute{r} iz sustava je i tu uklonjena starocrkvenoslavenska smjena $r \sim \acute{r}$ itd. Zbog izostanka smjene $r \sim \acute{r}$ glagoli s temeljnom osnovom na $-ra-$ više ne pripadaju među pravilne glagole 6. razreda jer se ne ponašaju prema pravilu da je okrnjena osnova u cijelom prezentskom sustavu palatalizirana, pa bi ih stoga trebalo razmatrati kao nepravilne glagole toga razreda. Gadžijeva razmatra i razne osobitosti svojstvene pojedinim glagolima, pa tako primjerice detaljno opisuje varijaciju u oblicima AMG *žedati* kod kojega se u prefigiranom obliku koji je nastao od praslavenskoga $v\acute{b}z + \acute{z}\acute{e}d\acute{a}t\acute{i}$ na granici prefiksa i korijena smjenjuju $\acute{z}d$ i \acute{z} (*vždedaet* i *vžedaet*), a u korijenu se pojavljuju dva različita refleksa nosnika \acute{e} : e i a . Tako je kod posljednje smjene utvrdila pravilo za hrvatsku crkvenoslavensku građu prema kojemu se čakavski refleks a u mekoj inačici toga korijena može (ali ne mora) pojaviti samo ispred glasa j . Isto je tako pokazala da se kod AMG *lakati* / *alkati* hrvatskoglagoljski tekstovi iz zreloga razdoblja hrvatskoga glagoljaštva slažu sa stanjem u najstarijim starocrkvenoslavenskim spomenicima jer imaju lik korijena *lak-* s provedenom metatezom, dok mlađi starocrkvenoslavenski spomenici (i neki najstariji hr-

vatskoglagoljski fragmenti) imaju oblik bez metateze *alk-* koji se pripisuje utjecaju bugarskih govora. Utvrdila je da se kod alternacija *g ~ ž, k ~ č, h ~ š, c ~ ĉ*, kojih nije bilo u 1. i 2. razredu, dobro i dosljedno čuva starocrkvenoslavensko stanje s mekom inačicom osnove u svim oblicima prezentskoga sustava koji su oblikovani po modelu 6. razreda. I tu se iza bezvučnoga palatala *č* redovito pojavljuje grafem *û*. Autorica navodi da među brojnim potvrdama slijeda *ču* nije u građi pronašla nijednu potvrdu s grafemom *û* iza *č*. Za razliku od 1. i 2. razreda u kojima je bilo deset suglasničkih skupina na kraju osnove, u 6. se razredu pojavljuju samo tri: *zd, st* i *sk*. Kod glagola na *-zda-* i *-sta-* pojavljuju se smjene *zd ~ žd* i *st ~ šć* o kojima je bilo govora i u prvim dvama poglavljima. Prema potvrdama pretpostavlja se da je stanje jednako kao i tamo, iako donošenje točnijih zaključaka onemogućuje nedostatna građa: samo jedan AMG s tri leksema za skupinu *-zda-* i jedan AMG sa samo jednim leksemom (*ristati*) za skupinu *-sta-*. No, kada se uzme u obzir činjenica da u starocrkvenoslavenskom u 6. razredu uopće nije bilo osnove na *-zd-*, to znači da se s alternacijom *zd ~ žd* u tom razredu po prvi put susrećemo tek u hrvatskome crkvenoslavenskom. Nova je u odnosu na prethodna poglavlja smjena *sk ~ šć* koja se pojavljuje u 3 AMG (7 leksema). U svim se potvrđenim primjerima u prezentu pojavljuje grafem *č* koji najvjerojatnije treba čitati kao *šč*. Donošenje sigurnijega zaključka o grafijskom ostvarivanju skupine *šč* u hrvatskoglagoljskim spomenicima otežava slaba čestotnost toga fonemskoga niza u tekstovima. U 6. je razredu puno nepravilnih glagola, pa stoga autorica velik dio poglavlja posvećuje opisu morfonoloških smjena i zanimljivosti u svakome od njih. Nepravilne je glagole toga razreda H. G. Lunt podijelio u četiri skupine, ovisno o tome o kakvu je otklonu od općega modela riječ. Gadžijeva detaljno razmatra svaki od razreda i uspoređuje ponašanje svakoga pojedinoga glagola u hrvatskoglagoljskim tekstovima sa stanjem u starocrkvenoslavenskome, i pritom utvrđuje kod kojih se glagola čuva staro stanje, a kod kojih se stanje promijenilo. Utvrdila je da mnogi glagoli iz te skupine pokazuju tendenciju izjednačivanja s pravilnim glagolima drugih razreda. Za neke je glagole utvrdila da ih se više ne može smatrati nepravilnima jer su sasvim prešli u pravilne glagole ili 6. ili drugih razreda (5. i 9. razreda). Drugi pokazuju kolebanje između dvaju razreda, a tek rijetki čuvaju staro stanje kakvo je bilo u starocrkvenoslavenskome. Navedeno osobito vrijedi za 4. Luntov razred za koji je ustanovila da se

u velikoj mjeri raspao jer su neki glagoli u njemu izgubili samoglasničku smjenu u korijenu i postali obični (pravilni) glagoli 6. razreda (npr. *pisati*), dok su drugi (npr. *trъzati* i *plъzati*) prešli u 9. razred.

Treći dio knjige ujedno je i zaključni. U njemu autorica donosi usustavljene sve alternacije koje je analizirala. Za razliku od prethodnog teksta u kojem su alternacije prikazane po razredima, te su se iste alternacije pojavljivale u više razreda, u Zaključku su izneseni najvažniji podaci. Tu se jasno vidi koliko je koja morfonološka smjena zastupljena u hrvatskoglagoljskim tekstovima i kakav je za svaku smjenu odnos između hrvatskoga crkvenoslavenskoga i starocrkvenoslavenskoga jezika. Tako se alternacija $l \sim \acute{l}$ pojavljuje u 142, a alternacija $n \sim \acute{n}$ u 143 glagolska leksema. Okrnjenu prezentsku osnovu na *r* ima 110 glagola. Prezentsku osnovu na *z* imaju 104, na *s* 93, na *d* 246 i na *t* 143 glagolska leksema. Alternacija *labijal* \sim *labijal* + \acute{l} potvrđena je u 304, alternacija *velar* \sim *palatal* u 33, a alternacija $c \sim \acute{c}$ u 27 glagolskih leksema. Alternacije u kojima sudjeluju suglasničke skupine na kraju osnove pojavljuju se u 143 glagola.

Kod smjena $l \sim \acute{l}$ i $n \sim \acute{n}$ sačuvan je u hrvatskoglagoljskim tekstovima starocrkvenoslavenski morfonološki model, dok je starocrkvenoslavenska smjena $r \sim \acute{r}$ dokinuta zbog posvemašnje depalatalizacije \acute{r} . Uzimajući u obzir broj glagola u kojima bi se ta smjena mogla pojaviti, autorica zaključuje da to odstupanje od starocrkvenoslavenskoga modela bitno razlikuje hrvatsku crkvenoslavensku konjugacijsku morfonologiju od starocrkvenoslavenske.

Hrvatska crkvenoslavenska građa i kod smjena $z \sim \acute{z}$ i $s \sim \acute{s}$ čuva dosljedno starocrkvenoslavenski model. Tako nije kod alternaicje $d \sim \acute{z}d$ koja je zamijenjena alternacijom $d \sim \acute{z}d/j$ koja se u hrvatskoglagoljskim tekstovima u prvom licu jednine prezenta očituje u pet grafijskih inačica: $-\acute{z}d\acute{u}$, $-\acute{z}du$, $-\acute{f}\acute{u}$, $-\acute{f}u$, $-\acute{u}$. Od tih pet inačica najčešće se pojavljuje $-\acute{z}d\acute{u}$, a najrjeđe $-\acute{f}u$. Iz toga autorica zaključuje da se pri normalizaciji rječničke natuknice u *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*. kao norma za oblik prvoga lica treba u takvim slučajevima uzeti najčešća inačica koja je ujedno i najtradicionalnija. I kod glagola s osnovom na *t* razlikuju se odrazi praslavenske skupine $*tj$ u starocrkvenoslavenskom i starohrvatskom. Međutim, tu je stanje u hrvatskoglagoljskim tekstovima homogeno i jednoznačno pokazuje, da je starocrkvenoslavenska alternacija $t \sim \acute{st}$ zamijenjena alternacijom $t \sim \acute{c}$.

Za razliku od starocrkvenoslavenskih spomenika kojima je svojstveno povremeno ili često ispuštanje epentetskoga *l*, hrvatskoglagoljski tekstovi čuvaju epentetsko *l* bez iznimaka. Gadžijeva misli da je zanimljivo to da se u hrvatskoglagoljskim tekstovima nije sačuvao, barem slučajnim pogreškama pri prepisivanju, nikakav trag gubljenja epentetskoga *l* iz starocrkvenoslavenskih tekstova. To objašnjava na dva načina: ili su pisari dosljedno, u skladu sa svojim materinskim jezikom, uklonili sve takve tragove, ili su njihovi predlošci bili stariji i konzervativniji tekstovi u kojima se epentetsko *l* još nije gubilo.

Alternacije *velar* ~ *palatal* i *c* ~ *č* dosljedno čuvaju starocrkvenoslavenski morfonološki model.

Iz stanja kod osnova na suglasničke skupine, Gadžijeva je zaključila da je samo smjena *st* ~ *šč* svojstvena većem broju glagola, dok su sve ostale zastupljene u svega nekoliko leksema (najviše do 12). Od starocrkvenoslavenskoga morfonološkoga modela odstupaju osnove na *st*, *sk*, i *tv* u kojima se umjesto starocrkvenoslavenskog *št* pojavljuje hrvatska inačica *č*, te sve osnove u kojima je posljednji suglasnik u skupini *r* koje je u hrvatskoglagoljskim tekstovima depalatalizirano. Kao posebno zanimljivu ističe smjenu *zv* ~ *zvl* koja je u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima izgubljena, a potvrđena je u hrvatskoglagoljskim tekstovima. U tom morfonološkom segmentu hrvatskoglagoljski tekstovi čuvaju starije stanje od kanonskih tekstova.

Djelo Sofije Gadžijeve *Morfonologija prezentske paradigme u hrvatskoj crkvenoslavenskom jeziku* vrijedno je iz nekoliko razloga: u njemu su precizno popisane i opisane sve morfonološke alternacije koje se pojavljuju u prezentskoj paradigmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima i te su alternacije uspoređene sa stanjem u kanonskim starocrkvenoslavenskim tekstovima, utvrđeno je u kojim se skupinama glagola čuvaju stari morfološki i morfonološki modeli, a u kojima je došlo do promjena. Autorica je, nadalje, odredila koje su promjene završene, a koje su u tijeku i pritom je opisala sve važnije grafijske, morfološke i leksičke zanimljivosti u prezentskoj paradigmi. Stoga će ova knjiga u mnogočemu biti zanimljiva za današnje i buduće istraživače i starocrkvenoslavenskih i hrvatskoglagoljskih tekstova, posebno za one koji se budu bavili morfološkim i morfonološkim oblicima.

TANJA KUŠTOVIĆ